

Gedreven helpers

Gedreven helpers

Een geschiedenis van Cordaids voorlopers:
RK Huisvestingscomité, Mensen in Nood, Memisa,
Medicus Mundi, Indische Missie Vereniging,
Centraal Missie Commissariaat, Cebemo,
Vastenactie, Bilance en Bond zonder Naam

ANNELIES VAN HEIJST

met een nawoord van
RENÉ GROTENHUIS

Hilversum
Verloren
2014

De foto's zijn, tenzij anders vermeld, afkomstig uit de Cordaidarchieven.

ISBN 978-90-8704-432-9

© 2014 Annelies van Heijst; René Grotenhuis (Nawoord) & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslagontwerp: Dog & Pony, Amsterdam

Typografie: Rombus, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

Bindwerk: Van Waarden, Zaandam

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	9
Inleiding	11
1 Het RK Huisvestingscomité en Mensen in Nood	23
1 Een vlammend maar onvast begin (1914-1917)	23
1.1 Hoe het begon	23
1.2 Een actief hulpaanbod	31
1.3 Inzinking en doorstart	36
2 Verbreding van de internationale hulpacties (1917-1924)	44
2.1 Hulp aan Nederlanders in Duitsland	44
2.2 Hulp aan Duitsers	47
2.3 Hulp aan Oostenrijk	54
2.4 Hulp aan Hongarije	76
2.5 Kloosters voor kloosters en priesters voor priesters	80
2.6 Inkomsten en uitgaven van het RKHC over 1914-1924	89
3 Uitbouw van de hulp in Nederland (1914-1945)	89
3.1 Noodhulp in Nederland	89
3.2 Uitzending van Nederlandse bleekneusjes	96
3.3 De kinderuitzending als hoofdpijndossier	113
4 Het RKHC in de Tweede Wereldoorlog (1940-1945)	125
4.1 Bestuurlijke ontwikkelingen	125
4.2 Bleekneusjes in de oorlog	126
4.3 Doorgaande hulp tot 1945 aan buitenlandse kinderen	128
5 RKHC wordt Mensen in Nood (1945-1961)	143
5.1 Bestuursontwikkelingen in de wederopbouw	143
5.2 Doorgaande hulp aan zwakke Nederlandse kinderen tot 1960	149
5.3 Het RKHC neemt Oost Priester Hulp aan boord (1950-1964)	152
5.4 Doorgaande opname van buitenlandse kinderen (1945-1970)	162
5.5 Noodhulp in binnen- en buitenland in de jaren vijftig	163

5.6	Herstructurering van het liefdadige landschap	164
6	Mensen in Nood (1961-1999)	170
6.1	Het vijftig- en zestigjarig bestaan van Mensen in Nood	170
6.2	Mensen in Nood in de jaren tachtig	175
2	Memisa en Medicus Mundi	182
1	Hoe het begon	182
1.1	Zielen winnen en kerkplanting	183
1.2	Medisch missiewerk in opkomst	193
2	Ontstaan van het Medisch Missie Comité in 1925	201
2.1	De kring rond kapelaan Schiphorst en dokter Hermans	202
2.2	Propagandawerk en post uit de missie	221
3	Uitbouw van Memisa na 1945	229
3.1	Een nieuwe naam en een landelijke structuur	229
3.2	Memisa's jubileum in 1950	232
4	Opkomst en neergang van Medicus Mundi	253
4.1	Missiearts Janus Oomen op Celebes vanaf 1933	253
4.2	Medicus Mundi (1962-1984)	260
4.3	De overheid als motor van verandering	265
5	Stroef samengaan van Memisa met Medicus Mundi (1984-1996)	271
5.1	Identiteitsontwikkeling in logo en woordenschat	276
5.2	Veldindrukken van bestuurder Dick Kolster	286
5.3	Katholieke identiteit als omstreden erfgoed	290
3	Centraal Missie Commissariaat en Cebemo	292
1	De oudste wortels	292
1.1	Inleiding	292
1.2	De Indische Missie Vereniging	293
1.3	Centraal kanaal voor missionerende orden en congregaties	306
2	De gang van zaken bij het jonge CMC	311
2.1	CMC en SNPR als bestuurlijke en personele unie	312
2.2	Ieder voor zich en missie en ontwikkelingswerk van ons allen	317
2.3	Pater Steltenpool en zijn blauwdruk van de medefinanciering	326
2.4	Twee brieven naar de overheid	333
3	Het CMC in een nieuwe fase (1967-1979)	339
3.1	Een onverwachte crisis	339
3.2	CMC in de veranderende katholieke kerk	347
3.3	Cebemo: CMC's onderafdeling voor medefinanciering (1969-1979)	355
3.4	De legitimerende rol van religieuzen	371
4	CMC-werkzaamheden voor mensen in de missie (1967-1979)	379
4.1	Week voor de Nederlandse missionaris	379

4.2	Thom Claessens als directeur van het CMC	382
4.3	Ontvlechting van CMC en Cebemo	384
5	Beleidsontwikkeling bij Cebemo vanaf 1979	384
5.1	In gesprek met de counterparts	386
5.2	Wisseling van de wacht, het tijdperk Kruijssen	389
5.3	Een proactief beleid	394
4	Bisschoppelijke Vastenactie (1961-1990)	400
1	Inleiding	400
1.1	Ontstaan in de jaren zestig	400
1.2	Sociaal-economische projecten in kerkelijk verband	412
1.3	Inbreng van CMC/Cebemo in de Vastenactie	419
2	Laat gekomen statuten	423
2.1	Installatie van de nieuwe stichting	424
2.2	De jaren zeventig	427
3	Nieuwe statuten	438
3.1	Aangepaste doelstelling	439
3.2	Conflict over missionair werk in het bisdom Roermond	441
3.3	Actieve groepen aan de basis	449
3.4	Matigen van de bisschoppelijke invloed	452
4	Heroriëntatie in de jaren negentig	467
4.1	Verbreding van de Vastenactie buiten de kerk (1990-1995)	467
5	Bond zonder Naam (1938-2005)	471
1	Een persoonlijk initiatief	471
1.1	Henri de Greeve, een man met charisma	471
2	De bond zonder De Greeve	479
2.1	Een bekende Nederlander als voorzitter	482
6	Cordaid, het resultaat van twee fusiegolven	486
1	Een eerste fusie	486
1.1	Cebemo met de Vastenactie wordt Bilance	487
2	Fusie met Mensen in Nood en Memisa Medicus Mundi	495
2.1	Toenadering en reserves	497
2.2	Het fusietraject, 1966-1999	498
3	Afscheid en nieuw begin	506
3.1	Samen terugkijken	508
7	Conclusies	512

8	Nawoord – René Grotenhuis	527
	Inleiding	527
	2000: MDG's, met zijn allen tegen armoede	527
	Verankering in de samenleving	530
	Verankerd in katholieke identiteit	537
	Nederland en Ontwikkelingssamenwerking	542
	Cordaid's beleidsontwikkeling	548
	Organisatieontwikkeling	557
	Perspectief in een veranderende wereld?	560
	Bijlage: overzicht van leidinggevendens bij Cordaid's voorlopers	562
	Noten	566
	Lijst van afkortingen	606
	Geraadpleegde bronnen	609
	Namenindex	618

Woord vooraf

In 2009 vroeg Cordaid advies over een mogelijke historische studie bij het eeuwfeest in 2014 aan de directeur van het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen, waar de archieven van Cordaid en haar voorlopers berusten. Dr. Lodewijk Winkeler verwees door naar prof. dr. Marit Monteiro, hoogleraar geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Zij stelde een oriënterend onderzoeksvoorstel op en vond prof. dr. Annelies van Heijst bereid om het onderzoek verder richting te geven en uit te voeren. Van Heijst is parttime als hoogleraar verbonden aan de Tilburg University en heeft daarnaast een eigen onderzoeksbureau voor geschiedschrijving op het gebied van zorg en caritas. Bij het aangaan van de onderzoeksovereenkomst gaf Cordaid algehele toegang tot de archieven en garandeerde volledige academische vrijheid.

Verschillende mensen gaven hun medewerking aan dit onderzoeksproject en waren een steun voor de auteur. Vanuit Cordaid trad drs. Piet Kuijper als vaste contactpersoon op. Hij dacht mee over de grote lijn, trok zaken na, spoorde te interviewen mensen op en was een onmisbaar klankbord. Diverse oud-medewerkers van Cordaids voorlopers lieten zich interviewen, hun namen zijn genoemd in de lijst achter in het boek. Sommigen van hen droegen extra gegevens aan, met name drs. Martine Benschop-Jansen, drs. Jos van Gennip, dr. Jaap van Soest (die ook zijn privécollectie beschikbaar stelde), drs. Jan Willemsen en drs. Annemiek van Voorst.

Sommige personen die zelf de in dit boek beschreven geschiedenis hebben meege maakt (maar geen bestuurder of medewerker waren) gaven een interview of brachten fotomateriaal in. Dat waren Trees van Balkom-van Mackelenbergh, drs. Paul Dickmann, Piet Elands, Yosé Höhne-Sparborth, de familie Van Iersel, Ursula Levy, drs. Annelies Merkx, George Mueller Levy en Thea Moors.

In het voorjaar van 2013 boog een klankbordgroep zich over de eerste versie van het manuscript. Deze groep bestond behalve uit de al genoemde drs. Piet Kuijper, dr. Jaap van Soest, drs. Jos van Gennip en drs. Jan Willemsen, uit de volgende personen: dr. Hanneke van Asperen, drs. René Grotenhuis, dr. Annemarie Hinten, prof. dr. Paul Hoebink, drs. Peter Konijn, drs. Sjef van der Lans en prof. dr. Marit Monteiro. Op basis van dat commentaar zijn correcties aangebracht en is aanvullend onderzoek verricht. Dr. Marjet Derks voorzag het hele manuscript van commentaar en hielp bij het corrigeren.

Veel praktische hulp bij het doorploegen van de archieven en het vergaren van fotomateriaal gaven alle medewerkers van het Katholiek Documentatie Centrum. Met name Lennie van Orsouw, Anneke Nuij, drs. Ramses Peters en Jos Kersbergen hebben zich bovenmatig ingespannen om relevant materiaal, ook uit andere archieven dan die van Cordaid, op te delven.

Dankzij de volhardende professionaliteit van Uitgeverij Verloren, met name drs. Anja van Leusden, Patrica Harsevoort en Marleen Boeve, heeft dit boek de drukpers gehaald.

Het nawoord werd geschreven door de voormalig directeur van Cordaid, drs. René Grotenhuis. Hij is verantwoordelijk voor dat gedeelte van het boek; de rest valt onder de verantwoordelijkheid van Annelies van Heijst.

Inleiding

Dit boek gaat over katholieke organisaties die sinds ruim een eeuw wereldwijd hulp verlenen. In 2000 fuseerden ze tot Cordaid, die op slag de grootste Nederlandse katholieke organisatie werd voor ontwikkelingssamenwerking. Vijf organisaties vormen er de pijlers van: het RK Huisvestingscomité, later voortgezet als Mensen in Nood; het Medisch Missie Comité, later voortgezet als Memisa Medicus Mundi; het Centraal Missie Commissariaat waaruit de medefinancieringsorganisatie Cebemo groeide; en de Bisschoppelijke Vasten Aktie. De Bond zonder Naam sloot zich in 2006 bij Cordaid aan. Deze voorlopers zijn gaandeweg, net als Cordaid, met één been in de wereld van de overheid komen te staan (omdat die instantie die ontwikkelingssamenwerking betaalt en aanstuurt), terwijl ze met het andere been in het kerkelijke veld van katholieke geledingen staan. Een steeds wisselende verhouding tussen kerk en staat loopt daarom als een rode draad door dit boek heen.

Een andere lijn is het spanningsveld tussen ongelijkheid en gelijkwaardigheid. Helpen is het rechte trekken van ongelijkheid en het gebeurt vanuit ongelijke Ausgangssituaties. Dat ligt gevoelig, om niet te zeggen overgevoelig, zeker in de hedendaagse culturele setting waarin menselijke gelijkwaardigheid een morele grondwaarde is en de basis van mensenrechten. De organisaties in dit boek hebben wat dat betreft verschillende stadia doorlopen. De meeste begonnen in een tijdperk waarin de voortreffelijkheid van het katholieke geloof en van de westerse cultuur onomstreden waren. Maar de tijden veranderden, en die verandering is af te lezen aan het woordgebruik. Wat begon als ontwikkelingshulp ging ontwikkelingswerk heten en nog weer later ontwikkelingssamenwerking. Cordaids voorlopers gingen zichzelf anders zien en hun activiteiten benoemen in termen van dialoog, wederzijdsheid en partnerschap tussen Noord en Zuid (zoals tegenwoordig de rijke landen en de ontwikkelingsgebieden heten). Hoe kan ongelijkheid in positie samengaan met intermenselijke gelijkwaardigheid? Voor die opgave zagen Cordaids voorgangers zich in toenemende mate gesteld. Dit boek vertelt hoe ze daar vorm aan gaven.

In 2012 tekende zich een nieuwe fase af. Toen kreeg de minister voor Ontwikkelingssamenwerking de naam van minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking. Voortaan konden *aid* en *trade* wél samengaan. Onder invloed van de eco-

nomische crisis brak een nieuw realisme door van het mes dat aan twee kanten sneed: ontwikkelingssteun die goed was voor de eigen export en handel kon ook ontwikkelingslanden vooruit helpen, zo was toen ineens de gedachte. De vrouw op de nieuwe ministerspost was Lilianne Ploumen, van 2004 tot 2007 mededirecteur van Cordaid.

Overheidsgeld voor particuliere ontwikkelingsorganisaties

Bijna alle voorlopers van Cordaid zijn begonnen als organisaties die zelf geld bij elkaar sprokkelde om hulp te bieden aan mensen dichtbij en veraf. Het waren particuliere instellingen die zelf de broek moesten ophouden, maar voor sommige deelactiviteiten kregen ze subsidies van de Nederlandse overheid en daar speelden ze vaardig op in. Daarnaast boorden ze andere geldbronnen aan met inzamelingsacties, loterijen en collectes.

In de jaren zestig kwam er een zeer substantiële geldstroom bij. De Nederlandse overheid was na de Tweede Wereldoorlog geld gaan steken in ontwikkelingswerk en reserveerde vanaf 1965 een deel van dat budget voor particuliere hulporganisaties (katholieke, protestantse en algemene). Zij mochten onder bepaalde voorwaarden ontwikkelingsprojecten aandragen die voor subsidie in aanmerking kwamen. Het moest gaan om ontwikkelingsactiviteiten gericht op sociale en maatschappelijke vooruitgang. Deze vorm van geld verstrekken heet *medefinanciering*. Letterlijk betekent het dat de Nederlandse overheid mede financiert: zij draagt driekwart van de kosten en de particuliere organisaties dragen één kwart. De medefinanciering ontstond in 1965 op basis van een verzuild beginsel, hoewel de ontzuiling en ontkerkelijking in Nederland toen al gaande was. Wat daarachter zat, en hoe het zo kon gebeuren, wordt in dit boek uitgelegd.

Vanaf het moment dat het medefinancieringsstelsel bestond, kregen Cordaids voorlopers er een belangrijke geldstroom bij waar ze een beroep op konden doen. Eén van Cordaids voorlopers, Cebemo, maakte dat tot de bestaansreden; zij stelde zich de taak om voor heel katholiek Nederland het centrale loket te worden voor dit type projecten, door de projecten administratief en boekhoudkundig op het juiste format te snijden, te begeleiden en door te geleiden. Uit Cebemo groeide Cordaid – en Cordaid is momenteel de enige katholieke Nederlandse medefinancieringsorganisatie. Aan protestantse zijde is er de medefinancieringsorganisatie ICCO (de afkorting stond eerst voor Interkerkelijke Coördinatie Commissie voor Ontwikkelingsprojecten, en betekent tegenwoordig Interkerkelijke Organisatie voor Ontwikkelingssamenwerking). De levensbeschouwendelijk neutrale medefinancieringsorganisatie is Oxfam NOVIB (begonnen als NOVIB: Nederlandse Organisatie voor Internationale Bijstand en in 1994 aangesloten bij Oxfam International, een confederatie van zeventien ontwikkelingsorganisaties). Sinds 1987 bestaat ook de humanistische medefinancieringsorganisatie HIVOS (Humanistisch Instituut voor Ontwikkelings Samenwerking).¹

Identiteit en ideëel erfgoed

De opdracht aan de auteur was om Cordaids verleden te reconstrueren door de lens van het ideële erfgoed en de identiteit van de voorlopers. Meer in het bijzonder was de vraag welke interne en externe factoren invloed hebben gehad op de identiteitsprofileringen door de jaren heen. Aangezien het bij Cordaid om katholieke hulporganisaties gaat, moeten steeds twee kanten worden belicht. Het betreft immers hulporganisaties die katholiek waren; zowel de opvattingen over hulp verlenen als over het katholieke karakter van een organisatie zijn in de afgelopen eeuw herhaaldelijk bijgesteld. Die veranderingen worden hier in kaart gebracht.

Hoewel deze studie grotendeels op het terrein ligt van ontwikkelingssamenwerking, is de auteur niet gevraagd om een geschiedenis van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking te schrijven of van de Nederlandse medefinancieringsorganisaties. Zoals hierboven vermeld, was in Nederland al de vraag gerezen of ‘geven’ aan ontwikkelingslanden geen verkapte vorm van ‘nemen’ was.² In de periode waarin dit historisch onderzoek is verricht, van 2010 tot 2013, zijn ook internationaal, uit ontwikkelingslanden zelf, kritische geluiden opgekomen. Het was echter niet de bedoeling dat de auteur van dit boek een oordeel zou vellen over het nut en de wenselijkheid van ontwikkelingssamenwerking en evenmin over de efficiency of doelmatigheid ervan.

De leidende vraag voor dit historische onderzoek was, simpel gezegd, wat Cordaids voorlopers in grote lijnen hebben gedaan en welke drijfveren uit hun activiteiten en beleid spraken. Met andere woorden, hoe gaven de vijf hierboven genoemde organisaties vorm aan wie ze wilden zijn? In wat voor maatschappelijke en kerkelijke krachtenvelden positioneerden ze zich door middel van hun bestuursbeleid en activiteiten? Waar traden fricties op en waar bestond eensgezindheid over? Kortom, op welke manieren kregen Cordaids voorlopers een gezicht als hulporganisatie en als katholieke organisatie? Dit boek resulteert in ‘een’ geschiedenis, niet in dé geschiedenis van Cordaid. Wie door een financieel-economische of een politiek-juridische lens naar de voorlopers zou kijken, zou andere geschiedverhalen naar boven kunnen halen.

Archieven en personen

Bronnen voor dit onderzoek waren archieven en nog levende personen die over het verleden vertelden. De auteur heeft zelf interviews afgenomen en mogen putten uit de databank van de zogeheten ‘Kommissiememoires’ (KMM) van het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen, een grote databank van op de band opgenomen interviews met personen uit de missionaire wereld. Archieven vormden echter de voornaamste bron. Uiteraard werd gebruikgemaakt van de archieven van Cordaids voorlopers, die berusten bij het Katholiek Documentatie Centrum. Per voorloper zijn ze onderverdeeld in een bestuursgedeelte en een projectgedeelte. In het bestuursgedeelte zitten documenten over de besluitvorming en uitvoering van werkzaamheden. Het projectgedeelte bevat de documentatie over de vele tienduizenden projecten die Cordaids voorlopers overal op de wereld hebben opge-

zet, begeleid en afgewikkeld. Van de enorme hoeveelheid projectdossiers kon slechts steekproefsgewijs gebruik worden gemaakt; het gaat om honderden meters archiefmateriaal.

Wel is onderzoek gedaan in de archiefgedeelten van de bestuursdossiers. Het gaat dan om de archieven van het RK Huisvestingscomité alias Mensen in Nood: ruim 58 meter archiefdozen; Memisa en Medicus Mundi: ruim 17 meter; CMC: 77 meter; Cebemo: ruim 11 meter (waarvan zo'n acht meter niet toegankelijk is vanwege waterschade); Bisschoppelijke Vasten Aktie: 13,25 meter; Balance: 0,75 meter; Cordaid: 30 meter; archief Henri de Greeve (van de Bond zonder Naam): 0,6 meter. Van het archief Cordaid was slechts 11 meter ontsloten op het moment dat dit boek werd voltooid, nog 19 meter verkeerde in bewerking en kon dus niet worden geraadpleegd.³ Om een completer en genuanceerder beeld te geven zijn, aanvullend, nog andere archieven geraadpleegd.

De aanpak

Het archiefmateriaal is niet op begrip gebracht vanuit een kant-en-klaar raster ontleend aan ontwikkelingsstudies, caritasonderzoek of de geschiedenis van het Nederlands katholicisme. De analyses zijn opgebouwd 'van onderaf': vanuit het bronnenonderzoek en de interviews. Daardoor valt er nieuw licht op de geschiedenis van de liefdadigheid en sociale zorg, op de kerkelijk-maatschappelijke wortels van non-gouvernementele organisaties (en de daaraan gekoppelde verhouding tussen kerk en staat), en op de betrokkenheid van de Nederlandse katholieke achterban bij noden elders ter wereld.

Het in kaart brengen van vooral de bestuurlijke en organisatorische kant, zoals eigenlijk de onderzoeksopdracht was, bleek al gauw te schraal. De droge bestuurlijke realiteit stond ver van het geëngageerde en menselijke gezicht dat de voorlopers van Cordaid wilden tonen af en miste daarom de kern. Als tegenhanger is daarom steeds gezocht naar documenten die de menselijke dimensie en de 'human touch' tonen. In dit boek ligt de nadruk op de intenties en werkzaamheden van de hulpgevers en hun drijfveren. Daaraan zitten zowel structurele als persoonlijke kanten en daarom bevat dit boek niet alleen grote lijnen, maar ook kleine verhalen. Een detail kan veelzeggend zijn. Incidenteel bleek archiefmateriaal te bestaan over de andere kant van de medaille, de ontvangers van de hulp, en ook dat is opgenomen.

De wordingsgeschiedenissen van Cordaids vijf voorlopers komen in deze studie naar voren in achtereenvolgende hoofdstukken, maar alleen voor zover dat relevant is voor Cordaid. Het was niet de bedoeling om vijf geschiedverhalen achter elkaar te zetten, maar om inzichtelijk te maken op welke grondvesten Cordaid heeft kunnen ontstaan. Daarom is gelet op onderlinge dwarsverbanden tussen de verschillende organisaties en daarom is, per voorloper, nu eens het ene en dan weer het andere tijdvak uitvoeriger besproken, afhankelijk van waar zich de voor Cordaid belangrijke ontwikkelingen voordeden. Bepaalde periodes blijven zodoende in de schaduw – niet omdat de activiteiten onbelangrijk waren, maar omdat het vanuit het oogpunt van organisatieontwikkeling 'méér van hetzelfde' was. Het zesde hoofdstuk beschrijft de verschillende fusieproces-